

УДК 904:623.444.1(477)«09/12»

В.Д. Греков

БОЙОВІ СОКИРИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТ.

У статті були розглянуті питання, пов'язані з розвитком сокир на території Південно-Західної Русі у X – першої половини XIII ст. Була створена чітка загальна типологізація комплексу озброєння, та більш детально висвітлена типологізація сокир. Ця типологізація базується на основі найбільш характерних ознаках наступального озброєння. Обґрунтована необхідність включення господарських сокир до складу бойових. Таким чином, було виділено три різновиди бойових сокир: одноручні, універсальні та дворучні.

Ключові слова: *Південно-Західна Русь, типологізація, комплекс озброєння, одноручні сокири, універсальні сокири, дворучні сокири.*

В статье были рассмотрены вопросы связанные с развитием топоров на территории Юго-Западной Руси в X- первой половине XIII веков. Была создана четкая обшая типологизация комплекса вооружения, а также более подробно освещена типологизация топоров. Эта типологизация базируется на основе наиболее характерных признаков наступательного вооружения. Обоснована необходимость включения хозяйственных топоров в состав боевых. Таким образом, было выделено три разновидности боевых топоров: одноручные, универсальные и двуручные.

Ключевые слова: Юго-Западная Русь, типологизация, комплекс вооружения, одноручные топоры, универсальные топоры, двуручные топоры.

Some aspects of the development of axes in South-Western Rus in the 10th - the first half of the 13th centuries were examined in the article. The clear general classification of the arming was developed, and the detailed classification of axes was included. This classification is based on the most distinct features of the offensive weapons. The necessity of viewing household axes as battle ones was proved. Thus, three types of the battle axes were marked out. They are: single-handed, universal and double-handed axes. The conclusion that the military history is one of the leading areas of historical science is made, and the weapon was an integral part of culture of Southwest Russia. The military science was the bright indicator of the general level of development the culture and society. During all the time of existence the mankind the weapon was a symbol of freedom and one of the most influential arguments during political conflicts. The weapon also showed a social status of the owner. Axes with copies won first place in popularity among all Old Russian types of weapon. The great popularity of axes can be explained with their multifunctionality, rather small cost and ease of production. Multifunctionality of axes was shown in several areas of life. Such spheres were military, economic and cult.

Key words: South-Western Rus, classification, single-handed axes, universal axes, double-handed axes.

Постановка проблеми. Військова історія є однією з провідних областей історичної науки. Зброя була невід'ємною частиною культури Південно-Західної Русі. Військова справа є яскравим індикатором загального рівня розвитку культури та суспільства. Протягом існування людства зброя була одним із впливовіших аргументів під час політичних конфліктів. У деяких країнах вона була символом свободи та демонструвала соціальне положення свого володаря.

Аналіз актуальних досліджень. Джерельна база в основному складається з археологічних знахідок, описи яких неодноразово публікувалися в різноманітних археологічних виданнях. Назвемо лише кілька: «Материалы и исследования по археологии СССР» [13], «Археология СССР (с древнейших времен до средневековья.: В 20-ти т.) Древняя Русь: Город, замок, село.» [2], «Археология СССР. Свод источников: Древнерусское оружие» [11] та інші. Але значна кількість звітів археологічних експедицій і досі залишається не опублікованими чи надруковані у виданнях, які недоступні широкому загалу. Це певною мірою ускладнює дослідження військової справи в цілому і зокрема комплексу озброєння.

Письмові джерела утворюють другу велику групу джерел. Цей комплекс складається з давньоруських, візантійських, арабських та інших джерел. У 1999 році було опубліковане п'ятитомне видання «Древняя Русь в свете зарубежных источников» [6], де було зібрано велику кількість закордонних письмових джерел. Се-

ред них праці Лева Діакона, Ібн Руста, аль-Біруні та багато інших. Проте більшість письмових джерел фактично не дають інформації про зовнішній вигляд чи конструкцію зброї. Інформація стосується, головним чином, різноманіття зброї та способів її використання.

На території Давньої Русі було створено цілу низку письмових джерел. Серед них велика кількість різних літописних зводів. Найбільш відомими є «Лаврентієвський літопис» [17], «Іпатієвський літопис» [7] «Радзивілівський літопис» [19] та ін. Не зважаючи на кількість письмових джерел, свідчення, які стосуються використання чи вигляду сокир, дуже уривчасті і не можуть повністю проілюструвати картину, пов'язану з розвитком сокир на території Південно-Західної Русі X – першої половини XIII ст. Проте вони спроможні виступити в ролі цінного доповнення.

Іконографічні джерела утворюють третю групу. Ця група джерел складається переважно з ікон, які були написані на території Русі та літописних мініатюр. У давньоруських іконах надзвичайно сильно відчуваються візантійські традиції. Ця традиція, у нашому випадку, проявилася у перенесенні зображення візантійських видів озброєння у давньоруську іконографію. Другий цікавий момент пов'язаний з тим, що на іконах не зображались сокири, проте є значна кількість зображень мечів, списів тощо. Серед літописних мініатюр можна знайти незначну кількість малюнків з зображенням сокир. У більшості випадків ці малюнки мають господарський характер – будівництво дому, рубка лісу тощо. Проте

є зображення, на яких сокири використуються як зброя під час повстання. Сокири, як у першому випадку, так і у другому мають схожий вигляд.

Досліджень, присвячених військовій справі доби давньої Русі, чимало. Проте праць, які дійсно пропонують нові концептуальні узагальнення, небагато. Всі дослідження можна поділити на три групи: спеціалізована, загальна та джерелознавча література. Основна маса робіт є загальними, в них дослідження військової справи відбувається в ході розгляду суміжних тем, наприклад культури [8; 9]. Спеціалізована вітчизняна література, присвячена головним чином висвітленню питань, пов'язаних з розвитком військової справи, нерідко має скоріше описовий, ніж аналітичний характер [3-5; 10; 12; 14-16; 18]. До третьої групи належать праці, які головним чином, розглядають та аналізують джерела, корисні для військово-історичних досліджень [2; 11; 20].

Розвиток військової справи Південно-Західної Русі дуже часто розглядається в загальноруському контексті. Це призводить до того, що у ряді випадків ігноруються місцеві особливості формування військової справи, що в свою чергу призводить до викривлення ходу розвитку військової справи.

В різні часи розвитком комплексу озброєння в Давній Русі займалася ціла плеяда видатних українських, радянських та російських вчених, а також деякі західні дослідники. На сьогодні існує декілька спроб типологізації різних видів озброєння, зокрема сокир. Слід виділити два періоди у розвитку концепцій типологізації сокир. Перший етап охоплює період другої половини XIX – першої половини XX ст. В цей період працювали такі відомі вчені, як А. А. Спіцин [20], М. Г. Рабінович [18] та інші. В цей час була розповсюджена думка, що всі сокири могли використовуватись як у бою, так і в господарстві. Починаючи з другої половини XX ст ситуація змінюється. Згідно з новою концепцією, сокири поділяються на три групи: бойові, господарські та культові. При цьому вважається, що господарські сокири фактично ніколи не використовувались у бою (про

це далі). Одним з перших дослідників, хто висунув цю точку зору, був М. Х. Алешковський [1]. Проте він все ж таки зауважував, що господарські сокири могли використовуватись під час бою.

Після 1991 року в Україні продовжується дослідження військової справи давньоруської доби. Було надруковано низку статей, присвячених озброєнню, що належать перу В. Г. Бережинського [4], В. І. Кійка [10] та інших. У 2010 році була надрукована книга М. Ф. Котляра «Нариси військового мистецтва Давньої Русі» [15]. Не дивлячись на все це, найбільш ґрунтовною типологізацією залишається типологізація сокир А. М. Кірпицькіної [11]. Проте на наш погляд, вона має певний простір для удосконалень на основі нових археологічних матеріалів.

Мета статті. Серед усіх видів наступального озброєння сокири займають одне з перших місць за популярністю. Під час дослідження розвитку бойових сокир на території Південно-Західної Русі у X - першій половині XIII ст. перед нами стояла низка завдань. При комплексному підході до вирішення цих завдань ми отримуємо максимально повну картину розвитку бойових сокир на території Південно-Західної Русі у зазначений період. Серед найважливіших завдань можна відзначити наступні: вписування бойових сокир до загальної типологізації наступального озброєння; реконструкція розвитку бойових сокир на території Південно-Західної Русі у X - першій половині XIII ст.; з'ясування місця бойових сокир у комплексі наступального озброєння.

Побудова чіткої системи структурування комплексу озброєння в цілому і зокрема бойових сокир є важливим етапом під час дослідження історії розвитку наступального зброї. Під час типологізації ми переслідуюмо дві групи цілей. До першої відносяться практичні цілі типологізації: чітка типологізація дозволяє запобігти плутанині у термінологічному апараті та полегшує дослідження окремих елементів комплексу озброєння. По-друге, типологізація переслідує теоретичну мету, а саме: допомагає розподілити типи та види озброєння за популярністю; демонструє райони поширен-

ня різних видів зброї; допомагає у вирішенні питань, пов'язаних з тактикою ведення бою.

Що стосується реконструкції розвитку бойових сокир, то це завдання пов'язане безпосередньо з дослідженням еволюції сокир на території Південно-Західної Русі протягом цього періоду. Це питання включає в себе пошук взаємовпливів на походження та розвиток сокир, еволюцію конструкції.

Необхідно також обґрунтовано описати те місце, яке займали бойові сокири у комплексі озброєння. Вирішення цього завдання може допомогти скорегувати певні ідеї щодо тактики ведення бою на території Південно-Західної Русі у X – першій половині XIII ст.

Виклад основного матеріалу. Вирішуючи завдання типологізації комплексу наступального озброєння Південно-Західної Русі у зазначений період, слід виділити такі структурні одиниці: тип, підтип, характер, вид, різновид та група. Дамо визначення кожній з цих одиниць. Тип – найширша структурна одиниця, яка об'єднує різне озброєння, котре має спільні ознаки за призначенням. Таким чином, ми можемо виділити два типи озброєння – наступальну зброю і захисний обладунок. Підтип – це структурна одиниця, що включає у себе різноманіття зброї, що має схожі конструктивні ознаки. Зазвичай виділяють три підтипи наступальної зброї: клинкова, деревкова та метальна зброя. Своєю чергою, підтипи поділяються на характери. Характер об'єднує різну зброю за характером ушкоджень, які вона завдає. За основними типами ушкоджень виділяють такі характери: рублячий, колючий, ударний.

Всі вище перелічені структурні одиниці об'єднуються у єдиний теоретичний рівень. Наступним рівнем є практичний, який характеризує безпосередньо різноманіття самої зброї. Цей рівень включає кілька структурних одиниць: вид, різновид та групу, хоча для більш детальної типологізації можна ввести ще одну структурну одиницю – підгрупу. Вид – основна структурна одиниця практичного рівня типологізації. У вид об'єднується все різноманіт-

тя зброї, яке має набір спільних ознак. Різновид – менша структурна одиниця, яка об'єднує окремі екземпляри зброї за дрібнішими ознаками, ніж вид. Різновиди в свою чергу поділяються на групи. Група об'єднує у собі зброю за ще дрібнішими ознаками. Вона є фактично найнижчим рівнем типологізації.

У цій типологізації гармонійно поєднано дві схеми структурування. Одна з цих схем структурує озброєння за конструкцією, а друга – за характером. Поєднання цих двох схем дозволяє максимально ефективно провести типологізацію усього комплексу наступального озброєння в одній системі. Така типологізація охоплює основні ознаки наступальної зброї. Такими ознаками є конструктивні особливості зброї, характер дії та особливі ознаки кожного виду зброї. Звичайно, вона не відображає абсолютно всіх аспектів, але при цьому вона може ефективно виконувати свої завдання.

Сокири разом зі списками посідають перше місце за популярністю серед усіх давньоруських видів зброї. Сокира є деревковою зброєю рублячого характеру. На середину 1980-х рр. їх було знайдено понад 1600 [2, с. 308], але кількісно ці знахідки розміщені по території Русі нерівномірно. У центральних та північних районах Русі знайдено значно більше екземплярів сокир, ніж на півдні. Велику популярність сокир можна пояснити багатофункціональністю, відносно невеликою вартістю і легкістю виробництва. Багатофункціональність сокир проявилася у кількох сферах життя. Такими сферами є військова, господарська та культова [9, с. 423]. У цьому дослідженні ми будемо розглядати ті сокири, які можна віднести переважно до перших двох сфер.

Так звані господарські сокири, як і деякі різновиди списів, відігравали подвійну роль. Їх могли використовувати лісоруби, бондарі, теслярі та інші. Водночас, під час війни сокири могли використовуватись як зброя, яка слугувала одним з основних видів (разом зі списом) наступального озброєння народного ополчення.

Ополчення використовувало фактично будь-яке знаряддя, яке могло прислужити-

ся під час бою. Такою зброєю і ставали сокири, адже майже у кожній хаті була хоча б одна сокира.

А. Н. Кіріпчников виділяє 8 типів сокир, з підтипами, у нашій типологізації це групи та підгрупи [11, с. 29]. На території Південно-Західної Русі було розповсюджено 5 груп за класифікацією А. Н. Кіріпчникова. Проте, враховуючи той факт, що ми додали ще один різновид сокир, маємо збільшення кількості груп. Цим різновидом стали двуручні сокири, які традиційно називають господарськими. Фактично, групи двуручних сокир повторюють форму сокир з груп 2-5, проте вони більші за розмірами. Також їх спосіб використання відрізнявся від способу використання перших двох різновидів. Тому виникає необхідність видокремлення груп двуручних сокир. Головними ознаками, за якими відбувається поділ на окремі групи, є форма леза та особливості конструкції обуха сокир. Також традиційно зазначають, що бойові сокири переважно схожі за формою на господарські [11, с. 28]. Враховуючи схожість форм, поділ сокир на господарські та бойові відбувається за такими параметрами: розміри, вага та деякі особливості конструкції обуха. Господарські сокири мали такі параметри: довжина леза 15–22 см (частіше 17–18 см), ширина 9–14,5 см, товщина втулки 3–4,5 см, а вага коливалась від 600 до 800 г., бойові ж сокири мали наступні параметри: довжина леза 9–15 см., ширина до 10–12 см., діаметр втулки 2–3 см і вага до 450 г. Таким чином, можна зробити висновок, що бойові сокири були значно меншими, ніж господарські. Враховуючи це, А. Н. Кіріпчников та інші дослідники роблять висновок, що велика та масивна господарська сокира була тягарем під час походу та була незручною у бою, адже воїну-професіоналу потрібна була легша зброя. Тому дослідники військової історії давньої Русі дотримуються однозначного поділу сокир на три різновиди [2, с. 308]:

1) спеціальні бойові сокири-молотки. Ці сокири мали прикраси та були незначними за розмірами. Більшість з них не мають аналогії з формами господарських сокир;

2) сокири «малих форм», які використовувались у військових цілях як універсальний інструмент під час походу та бою. Вони за формою були дуже схожі на виробничі сокири, або ж навіть були мініатюрними копіями останніх;

3) важкі та масивні господарські сокири. На війні використовувалися рідко.

Але, на наш погляд, такий поділ не зовсім вірний. По-перше, ніхто не заперечує, що сокири третього різновиду могли використовуватись під час бою. Виходячи з цього, можна казати про біфункціональність другого та третього різновидів.

По-друге, аргумент про те, що воїну-професіоналу потрібна легка зброя, ніяк не підтверджується. Не враховується той факт, що починаючи з XI ст. відбувається збільшення розмірів багатьох видів зброї. З'являються важкі романські мечі та рогадини. Також слід враховувати і можливість того, що сокири мали різне призначення, тобто одні різновиди могли використовуватись у кінному бою, а інші у пішому. Тобто, так звані робочі сокири, маючи значно довше древко і більшу вагу, завдавали значно потужніших ударів, ніж бойові сокири. Також відстань дії такої зброєю була більшою, ніж у багатьох інших видів та різновидів. Але, як і кожен різновид зброї, ці сокири мали і недоліки. По-перше, цю зброєю могли використовувати лише піхотинці. По-друге, враховуючи те, що ці сокири були важчими, ніж сокири перших двох різновидів, воїну потрібно було більше енергії під час бою. По-третє, через свої розміри цей різновид рублячої древкової зброї був менш мобільним, ніж інші різновиди рублячої древкової зброї. Можна назвати й кілька плюсів цієї зброї. По-перше, велика пробивна міць. По-друге, досить велика довжина та вага. По-третє, ефективність в якості зброї піхотинця проти кіннотника. І останнє, велика поширеність у побуті.

Іншими ознаками, за якими виділяють бойові та господарські сокири, є наявність на бойових сокирах орнаменталії та отвору на лезі. Але ці ознаки теж не є абсолютними і не можуть слугувати стовідсотковим доказом того, що господарські сокири практично не використовувались під час

бою. Звичайно, враховуючи той факт, що абсолютна більшість господарських сокир перебувала здебільшого у господарстві, і лише в разі мобілізації виконувала роль зброї, просто не було необхідності прикрашати такі сокири. Серед науковців немає однозначної думки відносно отвору на лезі. Скоріше за все цей отвір призначався для прикріплення сокири до поясу чи чохла. Але враховуючи великі розміри робітничих сокир, їх було незручно носити на поясі, і тому цей отвір був непотрібний.

Враховуючи все вище сказане, ми вважаємо, що слід виділити три різновиди сокир за їх розмірами: одноручні сокири; універсальні сокири; дворучні сокири. Слід зазначити, що цей поділ збігається з вищенаведеним, але при цьому ми не викреслюємо значну кількість сокир з комплексу наступальної зброї і отримуємо дещо іншу картину цього комплексу загалом.

До першого різновиду (одноручні сокири) належать групи 1–3, але в першу чергу – чекани (група 1). Чекан— «ручное оружие, а встарь- знак сана, топорик с молоточком, на аршинной рукояти» (Даль В. Толковый словарь.). Скоріше за все, молоточок, який знаходився з протилежної сторони від леза, на обусі, виконував кілька практичних функцій. Він міг використовуватись для завдання ударів по шолому, або для проламування пластинчатого обладунку. Також він покращував відцентрованість леза, посилював точність та силу удару. По-третє, він виконував допоміжну функцію під час походу (слугував для ремонту зброї тощо). Чекани потрапили до Південно-Західної Русі, скоріше за все, від кочівників з півдня – хозар [14]. А до хозар вони потрапили від сарматів, ті ж, своєю чергою, могли запозичити чекани у скіфів. А у X–XI ст. чекани отримали величезну розповсюдженість на Русі і поступово проникли до Центральної та Північної Європи [11, с. 32].

Знахідок чеканів X–XIII ст. на території Русі біля 100. Існувало декілька підгруп чеканів. Головна різниця між ними полягає у формі обуха. Для чеканів характерне вузьке, подовжене, трикутне лезо. Спочатку обух був квадратним, а потім округлим. На

обусі сокир у багатьох випадках знаходився допоміжний елемент – щекавиці. Існує кілька варіантів щекавиць – бокові, верхні, парні та інші. Їх могло бути кілька. Вони слугували для того, щоб поліпшити та зміцнити поєднання леза та рукояті. Пізні щекавиці мали загострено-трикутну форму, а у X ст. вони були округлими. Група 2 має вузьке, трапецієвидне лезо. Характерною ознакою цієї групи є вузький пластинчатий виступ на зворотній стороні обуху. Цей виступ завжди був тупим, і його не можна було використовувати як друге лезо. Сокири групи 3 мають досить невеликі розміри. Лезо вузьке і має вирізний обух. Ці сокири мають нижні та верхні бокові щекавиці. Ця група була розповсюджена на всій території Русі у X–XI ст. Вони зустрічаються майже у всіх дружинних похованнях. Сокири цієї групи вироблялись і у XIII ст. Таким чином, ми розглянули основні групи бойових сокир, які використовувались лише у військових потребах.

Перейдемо до розгляду універсальних сокир. Передусім, це сокири, які мають відтягнуте лезо з подовженим вирізним обухом. Сокири групи 4 мають дві парні бокові щекавиці. У X - частково у XII ст. у руському війську ці сокири були найбільш масовою групою з усіх універсальних сокир. Це пояснюється тим, що сокири цієї групи мали ефективну форму леза, надійну конструкцію обуха і оптимальні розміри. Така конструкція дозволяла наносити потужний вертикальний удар, а деякий вигин леза донизу додавав ще й ріжучих властивостей. У XII–XIII ст. на території Південно-Західної Русі відбувається процес спрощення – зникають щекавиці та інше.

П'ята група для Південно-Західної Русі не є характерною [11, с. 35], але її зразки вчені інколи знаходять і на цій території. Ця група має широке лезо. Скоріш за все, вона прийшла з півночі, від скандинавів та була поширена, головним чином, на Півночі Русі. Ці сокири мали довжину руків'я близько метра.

Також слід сказати, що кількість господарських (дворучних) сокир більша, ніж бойових та універсальних. І це логічно: у осілого населення майже завжди кількість цивільного знаряддя переважає кількість

військового. Для осілого населення нехарактерна повна мобілізація, тому нема необхідності у великій кількості зброї. У цьому ж випадку господарське обладнання пристосовується до військових потреб. Процес спрощення конструкції привів до того, що щекавиці на сокирах досить часто були відсутніми, а замість них на обусі робився жолобок з мисиком. Це привело до того, що конструкція стала значно простішою, а продукція – більш масовою, ніж у попередній період. У цьому різновиді сокир теж відбувається процес спрощення та пошуку оптимальної форми, розміру, конструкції обуха. Також продовжується процес уніфікації груп сокир.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки, слід відзначити, що нами була досліджена історія розвитку сокир на території Південно-Західної Русі у X – першій половині XIII ст. Створена загальна система структурування наступального озброєння Південно-Західної Русі у цей період, детально розроблена типологізація сокир. Було виділено три різновиди сокир: одноручні, універсальні та дворучні та обґрунтована необхідність включення до комплексу озброєння господарських сокир. Одним з напрямків подальшого розвитку цього напрямку може бути дослідження використання бойових сокир за допомогою математичних методів. Це дасть можливість встановити максимально ефективну форму леза тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алешковський М. Х. Курганы русских дружинников XI – XII вв. / М. Х. Алешковський // Советская археология. 1960. – №1.
2. Археология СССР (с древнейших времен до средневековья). В 20-ти тт. – Т. 15: Древняя Русь: Город, замок, село / Рыбаков Б. А.,
3. Борисевич Г. В., Даркевич В. П., Кирпичников А. Н., Колчин Б. А. и др. – М.: 1985.
4. Бегунова А.И. Путь через века. – М.: 1988.

5. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі. Сокира// Академія Збройних Сил України. – К.: 1997.
6. Довженюк В. Й. Військова справа в Київській Русі. – К.: 1950.
7. Древняя Русь в свете зарубежных источников/ Ред. Мельников Е. А. В 5 тт. – М.: 1999.
8. Ипатьевская летопись// Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М.: 1962.
9. Історія української культури. В 5-ти тт. – Т. 1/ Асєєв Ю. С., Баран В. Д., Белозор В. П., Боровський Я. Є., Патон Б. Є.– К.: 2001.
10. История культуры Древней Руси/Ред. Воронин В. В. – М.-Л.: 1948.
11. Кійко В. І. Історіографія розвитку військової справи у Галицько-Волинському князівстві [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Armia/2008.../23.pdf. Доступ –14.03.2010 р.
12. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – Вып 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. – М.: 1966.
13. Кирпичников А.Н. Вооружение воинов Киевской Державы в свете русско-скандинавских контактов // Скандинавський збірник. – Вып. 22. – Таллінн: 1977. –159-с. 173.
14. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период)// Материалы и исследования по археологии СССР. –М.: 1953. –№ 32.
15. Комар А. В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата// Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. –№ 2. режим доступу до журналу: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm
16. Котляр М. Ф. Нариси військового мистецтва Давньої Русі. – К.: 2010.
17. Крип'якевич І. П. Історія українського війська (від княжих часів до 20-років XX століття). 4-е вид. – Львів: 1992.
18. Лаврентьевская летопись// Полное собрание русских летописей. –Т 1. –М.: 1962.
19. Рабинович М. Г. Из истории русского оружия IX – XV вв.// Труды института этнографии. Новая серия. – Т. 1. –М-Л.: 1947. – с. 65-97.
20. Радзивилловская летопись// Полное собрание русских летописей. –Т 38. –Л.: 1989.
21. Спицын А. А. Курганы С.-Петербургской губернии в раскопках Л. К. Ивановского// МАР. – СПб.: 1896. – № 20.